

УСЕ МОЖЕ БУТИ

— Чули, товариші, новину? — спитав Іван Петрович Кугоркін, поглядаючи, коли ми закінчимо скручувати цигарки й станемо уважнішими. Сам він не кутив, але разом з нами чекав, коли надійде до нашої шістки засланців виконроб і загадає роботу на нинішній день. — По радіо передавали: Сталін захворів...

Перед початком роботи ми завжди ділились новинами, але сказати прилюдно, та ще й голосно таку новину міг хіба що дурень, за якого не тільки ми, засланці, а й дехто з вільних мешканців села Таловки мали колишнього завідувача чотирикласної школи в Саранську Івана Петровича Куторкіна. Ще б пак! З гіркого досвіду ми вже навчені, що про Сталіна — краще мовчати: скажи про нього добре — не повірять і почнуть докопуватись на слідстві, а що саме та як сказав ти; скажи погане — заробиш нову десятку далеких таборів, а то, гляди, під кампанію доскочиш і "дерев'яного бушлата", цебто майнеш на той світ, прострелений у потилицю... Ні, раз опечешся, вдруге стережешся!

Усі ми змовкли, уникаючи дивитись один одному в вічі й мимоволі думаючи, як би не опинитись у свідках, якщо станеться з цього якась халепа. Тільки завжди веселий Доллер цього разу спохмурнів і сказав:

— Видно, хвороба серйозна, якщо й по радіо передають... — І по хвилині додав: — Як би він і справді не того...

Він не докінчив своєї фрази, але ясно було й так, що він не доказав, і це вразило нас чи не більше, ніж сама новина. Та як можна припустити, що Сталін помре?! Сталін!.. Це вже занадто. Всі люди, навіть усі члени ЦК помруть-таки колись, але Сталін... Про це не те що сказати вголос, а навіть подумати страшно — така в цьому припущенні таїться зухвала контрреволюція! І це тим більше дивно, що так дозволив собі висловитись не якийсь недоумкуватий Кугоркін, а колишній учитель

математики, досить розсудливий, хоч і легковажний де в чому, Микола Євгенійович Доллер. А втім, нещодавно комендант призначив Доллера за десяцького над талов-ськими засланцями. Він мав тепер повідомляти нас, щоб ішли на чергову реєстрацію, коли комендант приїздить у наше село, а головне, сповіщати коменданта, якби хтось із нас хоч на добу зник із Таловки. Доллер, як і до всього тепер у житті, поставився насмішкувато до своєї нової місії, але смішки-смішками, а хто знає, чи не засватано його на щось більше і, може, зараз він просто тягне нас за язика, щоб потім доповісти про все, сказане тут, комендантові?

Отак, мабуть, і сприйняв Доллерові слова німець з Надволжя Карл Май і одразу відійшов од нас набік, і навіть байдужий до всього на сніжній чужині узбек Му-рад Хакімов похопився й низько схилив голову. Та все те було б, як кажуть, півбіди, коли б раптом не прорвало завжди неговірного, який звичайно мовчав і слухав, що кажуть інші, нашого симпатягу білоруса Васька Микитьонка. Хоч і притишеним голосом, він бовкнув таке, що аж повторити страшно:

— А що ви думаєте, братця, — все може бути!

Це вже переходило всякі межі обережності, і кожний із нас став міркувати, як би його подалі податися від гріха, але в цей час до нас підійшов виконроб, і небезпечна розмова урвалась.

Розмова урвалась, але нудотного відчуття якоїсь небезпеки, що не знати звідки насувається на нас, ми не могли позбутись і далі, під час роботи. Ми працюємо на будівництві нової Талановської МТС, і протягом минулого літа й ранньої сибірської осені ми не тільки викопали добрячий котлован, але й звели з цегли капітальні стіни, на тлі яких стара дощана споруда МТС має вигляд потворної карикатури. Люті морози не дали нам змоги затицькувати будинок усередині й накрити дахом. Тепер, У Другій половині березня, морози набагато зменшилися і ми стали руйнувати непотрібне вже риштовання й зносити нагору бантини й крокви.

Сьогодні, на велике невдоволення нам обом, мене спаровано з Кугоркіним, але ми — засланці, й нам не випадає ні перечити, ні відмовлятися від роботи. Мені нудно слухати теревені недалекого, але хитруватого мордвина, який до того ж криється з своєю національною приналежністю, а Іванові Петровичу, як звать Куторкіна всі, вкладаючи в це величання неприховану іронію, я видаюся "занадто вченим" і через те гордим. Він волів би працювати з Мурадом Хакімовим, який чи не єдиний ставиться до Івана Петровича з пошаною як до колишнього вчителя й охоче бере на себе частину його роботи. Крім того, Іван Петрович мав би можливість досхочу нареготатись, слухаючи в котрій там уже раз, як Мурад, живучи в узбецькому кишлаку й нікуди не виїжджаючи далі колгоспних ланів, дібрав способу стати афганським шпигуном — так принаймні оформило його справу слідство, а Особлива нарада десь у Москві одважила йому п'ять років далеких таборів і довічне заслання. Івана Петровича смішило не стільки навіть те, що Мурад за своє двадцятивосьмирічне життя не бачив жодного афганця й не уявляв, де той Афганістан, як формулювання обвинувачення — ПШ, цебто не конкретний пункт шостий проклятої 58-ї статті Кримінального кодексу, а лиш — "підозра в шпигунстві". Мурад вимовляє це "ПШ" скоромовкою і з такою огидою, немов на язик йому попала бридка негідь, від чого Іван Петрович аж заходиться, сміючись. Щоправда, і в самого Івана Петровича у вирок Особливої наради стоїть КРА — контрреволюційна агітація, але чому його засуджено не за десятим пунктом Кримінального кодексу, що означає те саме, а за якимось воронячим КРА, — Іван Петрович пояснити не може та й не треба. Якось у розмові він висловив був думку, що, певно, під КРА його оформили для різноманітності, а потім цілий тиждень потерпав, як би ці слова не вилізли йому боком, бо такі балачки до добра не доводять.

В інші дні Іван Петрович бокує від мене, обвинуваченого в терорі, вважаючи, що не інакше, а щось таки було за мною, — не пришили ж терор йому, бо знали, що він взагалі ні в чому не винний. Але сьогодні спільна робота, а головне, та невиразна небезпека, що немовби повисла над усіма нами, змусили його шукати якогось контакту зі мною. Кілька разів Іван Петрович стурбовано мовив, не звертаючись до мене особисто:

— Погано, що все це Май чув! Дуже погано... — А що я промовчав і ніяк не реагував на його думки вголос, Іван Петрович спитав мене: — А ви не бачили, куди Май пішов після рознарядки? — і, не доходяючи моєї відповіді, висловив здогад: — До коменданта дзвонити він тепер не піде — побоїться, а от якщо Коврижкіна де побачить, неодмінно стукне.

Заступника директора МТС по політичній частині Коврижкіна, справді, легко побачити на будівництві, але його цікавлять не розмови засланців, а їхня робота: чи скоро буде готовий виділений йому кабінет у новому будинку МТС. Проте можлива поява Коврижкіна турбує Івана Петровича, і він час від часу кудись бігає, а повернувшись, каже мені:

— Не вірю! Ой не вірю цьому німцеві!..

Я не поділяю ні турботи, ні побоювання Івана Петровича, бо знаю, що мій хитрун-напарник не від того, щоб під якимось приводом перекласти частину своєї роботи на мене; навряд чи його серйозно бентежать наслідки тої розмови, яку сам він розпочав, бо, в разі чого, він буде тільки свідком, а не обвинуваченим, як Доллер, а ще гірше — Васьок Микитьонок. Іван Петрович — егоїст, і доля інших людей його мало обходить. Найімовірніше, що він у цій історії побачив нагоду ще раз спробувати підбурити нас проти Карла Мая, якому він заздрить і через те ненавидить.

Річ у тім, що обидва вони — члени партії, тільки Іван Петрович — колишній, виключений напередодні арешту, тоді як Май, втративши паспорта, зберіг партквитка й навіть узявся на облік у парторганізації Таловської МТС. Це не чиясь помилка чи якесь непорозуміння, бо в нього нема ні вироку, ні якоїсь постанови, і опинився він на засланні під час останньої війни тільки через те, Що він німець. Так, так — тільки через те! У Таловці є ще кілька німецьких родин, але всі вони безпартійні, і лише Май становить виняток. Винятку для нього нема тільки тоді, коли приїздить реєструвати засланців комендант: як і всі інші, Май стає в чергу й терпляче чекає, поки комендант не позначить у своєму зошиті присутність Мая на місці.

Це давало Іванові Петровичу не раз глузувати з нього:

— Ну що з того, що ти й досі партійний, — а які в тебе тепер права? Ніяких! Тільки й того, що маєш право платити членські внески. А ще звешся — Карл!..

Мовчазний, спокійний Карл лиш посміхався, не ображаючись, але коли він трохи пізніше почув, що Іван Петрович поза очі базікає, ніби Карлові залишили партквиток тільки тому, що він стукає, цебто доносить на засланців, Май узяв Івана Петровича за барки й, добре струснувши, сказав:

— Піди до амбулаторії, щоб тебе оглянули. Лікар подивиться на тебе, послухає і дасть довідку, що ти — дурний. Тоді все буде гаразд — що з тебе тоді візьмеш? А так я за всякі твої слова можу ж і покалічити тебе!

Май на вітер слів не кидав, і довелось Іванові Петровичу прикусити язика, але сьогодні він не витримав. Протягом робочого дня він оббігав усіх засланців з своїми побоюваннями, обминаючи тільки Мая, що, як на те, працював сьогодні сам: виконроб загадав йому виправляти старі погнуті цвяхи.

Мая всі добре знали, й тривоги Івана Петровича ніхто не поділяв, хоч і не перечив йому, — з дурнем тільки зчепись! А Доллер навіть засміявся йому в вічі: "Та скоріше ти, Іване Петровичу, всіх нас гамузом продаси, ніж Карл щось стукне на нас!"

Іван Петрович не звернув уваги на Доллерів сміх. Хто не знає легковажного Доллера! Нащадок полоненого наполеонівського солдата, Доллер, якого Іван Петрович вважає за потаєнного єврея, мав у своїх жилах веселу французьку кров; він увесь час наспівував уривки оперет, декламував вірші, оповідав фривольні анекдоти, і важко було уявити, як Доллер міг колись з такою вдачею викладати в технікумі суху математику. Те, що його засуджено за шпигунство й дістав він, як

кажуть в'язні, "повну катушку", цебто всі 10 років таборів, до того ж не за якимось смішним ПШ, а за шостим, "шпигунським" пунктом 58-ї статті Кримінального кодексу, й судила його не заочно загадкова Особлива нарада в далекій Москві, а свій обласний суд Спецколегії, — трохи дивувало нас: Доллерові куди більше личив би десятий пункт тої ж статті, цебто контрреволюційна агітація, під яку підганялось здебільшого не тільки розповідання анекдотів, а й пасивне слухання їх. А втім, ми розуміли, в чому тут річ: не інакше як слідчі органи знадились на іноземне прізвище Доллера, його підозріло смагляве обличчя з чорними, як маслини, очима й— темне, як вороняче крило, волосся. Ну чисто всі зовнішні ознаки шпигуна! От тільки морока була довести, на чию користь шпигував цей невисокий на зріст чи то зросійще-ний француз, чи прихований єврей, чи бозна-хго, але, в усякому разі, вельми непевна особа. Кілька днів безперервного стояння на слідстві, коли слідчі мінялись, а Доллер стовбичив перед ними, надломили веселого математика, і удари руків'ям нагана по голові остаточно "розкололи" Доллера, цебто змусили визнати, що його завербувала польська дефензива. Як саме він примудрився, живучи в колишній Пермі, а тепер Молотові, наладнати зв'язок з тою дефензивою — не цікавило ні слідчих, ні суддів: злочин був доведений щиросердним, як написано в обвинувальному висновку, визнанням своєї провини з боку самого ж підсудного...

Та й живуча ж людська натура! Опинитись ні сіло ні впало в неволі, втратити родину (Доллерова жінка, щоб і собі не вскочити в біду, мерщій узяла офіційну розлуку з ним), тяжко працювати, завжди відчувати голод і втому, не мати ніяких перспективів не те що на краще, а навіть на повернення до свого колишнього фаху вчителя, — здавалось би, підкосить хоч кого, але дбайлива природа наділила людину, а особливо цього гібридного покруча рятівною мімікрією. Доллер швидко пристосувався до важких таборових умов, вважаючи їх усе ж таки легшим за нидіння в тюрмі й круті розмови з слідчими, а на засланні він і зовсім оклигав. Подумати тільки: ходи, куди хочеш, селом, знаючи, що за тобою не йде вартовий, пиши, кому хочеш, листи й кидай у поштову скриньку, а не здавай таборовій адміністрації, навіть можеш, не

криючись, одверто випити чарку-другу горілки — та це ж щастя! І весела вдача знову повернулась до небораки.

Його жартівливість, підбита часом стриманим цинізмом, уможлиблювала Доллерові сприймати життя в його реальному вигляді, без усяких прикрас, і прощати людям їхні хиби й природжені вади. Якщо всі ми ненавиділи "блатних", які так надопекли нам у таборах, то Доллер ставився поблажливо й до них, називаючи цих невинуватих злочинців лиш невдахами-математиками:

— Ну що ви від них хочете, коли з чотирьох арифметичних дій вони практично засвоїли лиш — одняти й розділити, тоді як скласти, а ще гірше помножити — в них ніяк не виходить!

Коли з новою партією засланців до нашого села прибув артист балету з якоїсь обласної опери, Доллер одразу познайомився з ним і жваво заговорив. Це не подобалось Іванові Петровичу, який додержувався погляду, що входити в близькі стосунки педагогові годиться тільки з своїм братом — учителем, а тому гірко дорікав Доллерові:

— З ким надумав, Миколо, водитись! Хіба не знаєш, за що його заслано?!

— Кажуть, за гомосексуалізм. Ну і що з того? — Доллер посміхнувся й сказав у дусі свого одноплемянника Анатолія Франса: — Просто чоловік робить граматичну помилку, користуючись не тим родом, що треба, — чоловічим замість жіночого...

Як двадцятирічний дженджик, Доллер жартома залицявся до всіх таловських дівчат і удовиць, називаючи кожну не інакше як "дорогуша".

Якщо немудрованих сибіряків розважали такі штуки й Доллера, чи пак Столяра, як прозвали його в Таловці, не можучи вимовити чудернацького прізвища, радо запрошували на всякі гулянки, цебто

п'ятику з горілкою і саморобною бражкою, то дехто із засланців небезпідставно побоювався, як би Доллерові не довелося знову сьорбати таборову баланду: така не в міру весела вдача може хтозна-куди завести нетягу!

Повертаємось, приміром, ми з роботи, і Доллер, у якого в передчутті недалекого обіду й відпочинку підноситься настрій, починає горлати на всю вулицю, наче це йому в армії або йде в колони на Першотравневу маніфестацію:

Смело, товарищи, в ногу,

Духом окрепнем в борьбе...

І перший же Іван Петрович Кугоркін намагається зацикати Доллера:

— Ти що — здурів? Ану ж ненароком чорт коменданта принесе й той почує: "Вышли мы все из народа, дети семьи трудовой", — що тоді буде?

— А що такого? — не розуміє попервах Доллер. — Це ж революційна пісня.

Але життя навчило Івана Петровича підходити до всього, навіть і до пісень, діалектично. Він хитро посміхається, мовляв, старого горобця на полові не обдуриш:

— Це як сказати! Одна річ, коли це співають вольняшки ("вольняшками" Іван Петрович називає, за таборовою звичкою, всіх людей, що не належать до гордого племені зека, цебто в'язнів або засланців), і зовсім інше виходить, коли таку пісеньку дозволяємо собі співати ми.

— Цебто — як? — усе ще не може збагнути Доллер, куди то гне Іван Петрович.

— А те виходить, що в нас судять і засилають не ворогів народу, а — народ! А це вже, будь ласка, — стаття 58, пункт десятий: контрреволюційна агітація, що виявилась у зухвалому наклепі на діяльність слідчих і судових органів... Он який кандибобер виходить! І дуже просто...

Коли Доллер, що жив якийсь час на одній квартирі з Іваном Петровичем, розважаючись його дуროщами, заспівав після зайвої чарки "Ітернаціонал", Іван Петрович жахнувся від першої ж фрази — "Вставай, проклятем клейменный".

— Та ти що — хочеш і себе погубити й мене потягти?! — і, сатаніючи, погрозив: — їй-богу, доведеш ти мене до того, що я сам заявлю на тебе комендантові!

Заявляти Іван Петрович нікуди не заявив, але другого ж дня перейшов на іншу квартиру, подалі від Доллера.

Неабиякого клопоту завдає часом Доллер і Васькові Микитьонку, цьому білоруському Самсонові з ягнячою вдачею і якимось кошеним прізвиськом. На глибоке переконання Васька, світ, у якому ми живемо, такий, що в ньому, як він висловлюється, все може бути, а тому треба передбачати всякі можливі прикrostі й намагатись уникати їх. Але спробуйте утовкмачити це нерозважному Доллерові!

Одного разу влітку, коли ми лежали в затінку на роботі під час обідньої перерви, Доллер знічев'я, вивернувшись горілиць, декламував Лермонтова. Все було гаразд, поки він не дійшов строфи

Посмотри, в тени чинары

Пену сладких вин

На узорные шальвары

Сонный льет грузин...

Тут Васьок скочив на ноги й докірливо сказав Доллерові:

— Я ж тебе просив не раз, Колю, при мені таких дурниць не казати!

Усі ми кинулись заспокоювати Васька:

— Та це ж з твору Лермонтова, написаного понад сто років тому! Тут нічого поганого нема...

Але годі було заспокоїти Васька.

— Знаю я, чим кінчаються такі твори, — підніс руку, немовби для оборони, Васьок: — Візьмуть тебе за твої зябра, а ти спробуй довести, що це лермонтовський грузин, а не той, про якого думає слідчий!..

Васьок боявся всього, що, хоч би й здалека, могло нагадати про Сталіна, навіть натяку на його грузинське походження. Іншим разом, коли в неділю ми пішли гуртом у тайгу збирати чорниці й Доллер заспівав "Славное море, священный Байкал", Васьок не стерпів, почувши слова:

Эй, баргузин, пошевеливай вал,

Плыть беглецу недалече!..

— Ну ви собі як хочете, а я з вами далі не йду й тгїені цієї не чув!

— А в чому річ, що сталось? — спитав здивовано Доллер, уриваючи свій спів.

— Та ти що, Колько, думаєш, я зовсім дурний і не розумію, про кого це: "Эй, брат-грузин, пошевеливай..."?

Ніякі пояснення, що в пісні співається "баргузин", а не "брат-грузин" і означає воно вітер на озері Байкал, — не допомогли, і Васьок, повернувши назад, швидко зник за ялинами й модринами.

Тим більше було дивно, як це він сьогодні, почувши про хворобу Сталіна, заважився ляпнути свою сентенцію, що її ми вже не раз чули від нього за інших обставин. Поїхав, наприклад, виконроб до Красноярська по нашу зарплату й щось не вертається третій день, що наштовхує нас на думку, чи не пропив він десь наші гроші або чи не зник з ними хтозна-куди; не приїхав вчасно реєструвати нас комендант — і Доллер висловлює здогад, чи не посадили за ґрати й самого коменданта; і завжди в таких випадках Васьок неодмінно скаже своє:

— А що ви думаєте, братця, все може бути!

Звісно, і виконроб може прокрастися й зникнути, і коменданта, як і кожного смертного, можуть заарештувати (нас, що бачили в тюрмах і таборах колишніх слідчих, прокурорів і суддів, цим не здивуєш!), але як міг Васьок навіть помислити, що Сталін помре, — не вкладалося в наше поняття. Не інакше як Васька підвела під необачність ця його нескладна, але вельми практична філософія, що її він всмоктав у себе не з молоком матері, а лиш десять років тому внаслідок одної незвичайної пригоди.

Але про це слід розповісти окремо.

Здавна, ще до тої клятої пригоди, що перевернула шкереберть усе його життя, Васьок був чорнороб. Саме цим він дуже відрізнявся від усіх нас: якщо всі ми були "колишні" — колишній учитель, колишній письменник, колишній колгоспник, то Васьок і до ув'язнення й після нього, в умовах заслання, лишався чорноробом, чи як тут казали, різноробом, цебто — роби, що накажуть тобі, і не комизися, йди, куди пошлють, і не переч, інакше кажучи, як висловився дотепно Доллер, Васьок увесь час перебував у тому невагомому стані, коли ти "то академик, то герой, то мореплавател, то плотник"...

Чи то природа, наділивши Васька Геркулесовою силою, обминула його кебетою щодо науки, чи та природжена фізична міць потребувала щонайскоріше проявитись у чомусь і прикласти дужі руки до тіла, тільки Васьок, закінчивши з бідою чотирикласову початкову школу, далі прохолонув до науки й більше ніколи до неї не тягнувся. Та й навіщо вона Васькові?! Писати листи — не було кому, бо рано повмирали батьки, а єдина близька істота, зграбна жіночка Марфутка була завжди при ньому, й писати їй листи, коли можна все, що треба, сказати, — зовсім ні до чого. З читанням Васьок теж не журився: всіх книжок однаково не перечитаєш, тож нема чого й нема коли сліпити над ними очі; без газет теж легко обійтись, бо рано чи пізно все'дно дізнаєшся, що в них було написано, а як станеться щось надзвичайне, профорг на будівництві одразу скличе загальні збори, на яких доповідач пояснить, що саме сталося і як його треба розуміти. Проте час від часу Васьок купував газети — не так для годиться, як на куриво. Річ у тім, що в крамницях не стало цигаркового паперу, отож хоч-не-хоч, а треба було переходити на газетний папір, і тут Васьок віддав перевагу "Известиям" над "Правдой", бо з паперу "Известий" легше скручувались цигарки й не так дерли горло.

Не порядком моралізування, а просто констатуючи факт, слід зазначити, що нечитання газет кінець кінцем обернулось Васькові на велике лихо, та про це далі. А тим часом Васьок добре працював, з його роботи було задоволене начальство, і сам він не мав підстав нарікати на свою долю, бо, коли в тебе є робота й заробіток, то чого ж іще треба? До делікатесів Васьок змалку не привчений, — поїсть борщу, що зварила домовита Марфутка, впорає бульбу, присмачену вишкварками, заїсть кислим молоком і — слава Богу. Трохи сутужно стало з хлібом: на картки дають його небагато, а на базарі не купиш тепер, але то нічого, — бульба виручає. Її зібрав Васьок з Марфуткою чимало на тій ділянці за містом, що виділили йому під город, тож буде він тепер укомплектований, як то й належить робочому чоловікові, і порожні кишки не гратимуть у животі марша. По обіді лишається викурити добрячу цигарку з махри, в суботу випити шкалика, а в неділю піти з Марфуткою в кіно — на цьому й вичерпуються Васькові бажання.

Усе життя Васьок десь щось будував: будував мости і гатив греблі в Білорусі, споруджував Дніпробудівську греблю на Україні, копав канали зрошення у Ферганській долині в Узбекистані, носило його й на Чирчикбуд під Ташкентом. Не був тільки в Сибіру, поки не повезли його туди казенним коштом будувати під вартою залізниці в Горношорії та за Байкалом і нарешті зводити будинки нового міста Комсомольська. І скрізь, куди тільки не закидала Васька примхлива доля, за ним поспішала маленька, прудка, зовсім не до пари Васьковій кремезній вайлуватій постаті його вірна жіночка Марфутка. Навіть коли Васьок поневірявся за високими парканами сибірських таборів, Марфутка, як чайка, крутилася десь неподалеку, наймаючись у вільних людей на всяку господарську роботу, щоб заробити щось і з того допомагати своєму чоловікові. І сюди, до Таловки, Марфутка прилетіла відразу ж, скоро дістала від Васька звістку, що йому після табору дано ще й заслання.

Скільки світу довелось їй об'їздити за своїм Васьком, між якими тільки людьми не тертись, але й досі казала по-білоруському "йосгь" замість "є", називала Таловку "вьоскою", а не селом, а в розмові з нами, Васьковими "сябрами", раз у раз вставляла своє улюблене слівце "вєдаєтє". Нас це розважало, а Іван Петрович Кугоркін був не від того, щоб і поглузувати з простодушної Марфутки, якби не боявся великих, як недостиглі кавунці, Васькових кулаків. Але ці побоювання були даремні: під вузлами могутніх м'язів таїлась незрівнянна лагідна вдача, що, можна напевно сказати, ще нікого й ніколи не скривдила і не скривдить, а великі блакитні ясні очі дивились на всіх приязно, зичливо й трохи ніби здивовано, хоч сам Васьок тепер уже ні з чого не дивувався. Досить було йому один раз у житті так здивуватися, що потім довго не міг зійти з дива, щоб йому вистачило цього довіку. А привезла Васька до цього така проява.

Сталося це того пам'ятного 1937 року, коли в світі стали діятися взагалі дивні речі. Після того, як років з десять усе було тихо й спокійно навкруги — люди працювали, їли, пили й спали, раптом об'явилися вороги народу, й що далі, то більше й більше чулося про них. Це були не ті, відомі Васькові ще з дитинства, контрреволюціонери — пани, жандарми,

буржуї всякі, одне слово, біляки, як прозвали їх у народі. Про них стали вже й забувати люди, бо, як прогнала біляків Червона Армія за кордон, так і слід за ними запався... А тепер — ні сіло ні впало — вороги народу! Про них, чув Васьок, писали тепер газети, доповідали на спеціально скликуваних для того загальних зборах партійні товариші, малювали у стінгазетах карикатури. Бував на тих зборах і Васьок не раз, сідав у першому ряду й уважно слухав доповіді, проте мало що розумів з того потоку гнівних слів, які вивергали промовці то на якусь опозицію, що її Васьок плував з "позицією", то на якесь праве крило, яке чомусь виросло в партії, а не в якогось птаха. Утворювалась у голові така каша, що її годі було одразу перетравити простому робочому чоловікові, який звик працювати руками, а не мудрувати неспокушеним мозком над усякими новітніми загадками. Взяти, приміром, хоч би й Троцького, що командував Червоною Армією, коли та трощила на всіх фронтах біляків. Як могло статись, що він чи не перший опинився серед ворогів народу? Та тут Васьок сам догадувався: Троцький був жид, ну а де ви бачили, щоб жид, ставши до спілки з руськими, на чомусь та не обдурив би їх! Жид лишається жидом. От тільки невтямки, чому Троцького випустили за кордон — до капіталістів і поміщиків, замість тримати його десь у тюрмі? Дуже кортіло було Васькові спитати про це доповідача, але не насмівився. І добре зробив, бо, коли через рік Троцький став викидати за кордоном усякі контрреволюційні коники й один старий робітник сказав на загальних зборах, що, мовляв, помилку зробив ЦК нашої партії, випустивши Троцького, — цього робітника тут же, на зборах, обвинувачено, що він своєю критикою політики ЦК партії "лє воду на млин троцькістів", а через якийсь час невдалого критикана заарештовано й, подекували, засуджено на 10 років як "тракгиста" (так вимовляв Васьок важкувате для його язика нове політичне слово). Ні, хай їй абищо, тій політиці — сам чорт на ній ногу зломить! Не те скажи, не туди ступи — і не оберешся потім лиха... Не Васьковського розуму те діло. Хай над ним сушить собі голову начальство — воно газети читає і знає, що треба казати й як діяти. І Васьок терпляче висиджував на загальних зборах, намагаючись не задрімати від втоми після роботи й не пропустити тої хвилини, коли почнуть голосувати й начальство в президії

стане підіймати за щось руки. Тоді Васьок високо підіймав і свою правицю, полегшено зітхаючи, що виконав ще один обов'язок.

Навряд чи зміг би він сказати, за що допіру проголосував. Яке йому діло, в чому саме прошпетились маршали Тухачевській, Якір, Єгоров та інші, що їх прізвища й не запам'ятав Васьок, навіщо йому доскіпуватись, що там накоїв Зінов'єв або на якого біса заманулось Бухарі-ну та Рикову заважати товаришеві Сталіну побудувати соціалізм? Не інакше як показилися з жиру всі ті люди! Васьок знає, що єдиний, хто ніколи не помилиться й не оступить ні вправо, ні вліво, — це товариш Сталін. Недарма ж бо він учився в Леніна — є навіть картинка така: сидить товариш Сталін на лавці поряд з Леніним, тримаючи в руці чи то папери, чи якусь книжку, і сидить скромно, поштиво, як і належить учневі. І нікого на тій картинці, крім Леніна й Сталіна, більше нема. Отож хто виступає проти товариша Сталіна, той іде й проти Леніна, а що за Леніним пішов був увесь народ, то, виходить, той, хто виступає проти народу, є ворог народу. І не дивно, що цих ворогів народу так пильно заходилося вишукувати й витягати за хвіст та на сонце ГЕПЕВА (так Васьок називав ГПУ — Державне політичне управління, що заступило ЧК). І дуже добре, що на чолі ГЕПЕВА стоїть такий меткий і вірний помічник товариша Сталіна, як Ягода, котрого портрети висять скрізь по канцеляріях, клубах і навіть у парках.

Трохи стало пантеличити останнім часом Васька те, що у вороги народу полізли не тільки маршали, наркоми, члени ЦК, а й простіші люди, яких знали й бачили на будівництві, де тепер, повернувшись з Марфуткою на рідну Білорусь, працював Васьок. Ось, приміром, нещодавно забрали виконроба Миклашевича, а він же й сам на зборах виступав не раз, вимагаючи розстрілу то маршалам, то Зінов'єву, то ще комусь... Посадили в тюрму й столяра Бородину, а трохи згодом муляра Фесюка. Ну, а цим чого було треба? Мало хліба дають на картки й м'яса не до купишся? Так то ж усе через шкідників, що їх ще не всіх виловив товариш Ягода, й вони не дають побудувати соціалізм! Соціалізм — діло непогане, і Васьок проти нього нічого не має, бо робочій людині треба, щоб заробити й з'їсти, ну, звісно, щоб і при здоров'ї бути. Інша річ

комунізм. Його Васьок трохи побоюється: хтозна, як тоді буде з роботою — чи легко буде її дістати, коли все робитимуть машини; знову ж таки не знати, які тоді будуть ціни на харчі, та й про жінок за комуністичних порядків люди всяке кажуть... Але комунізм буде ще не скоро, а соціалізм Васька цілком улаштовував, коли б тільки мануфактуру давали та хліба трохи більше на картки. Ні, не міг Васьок ніяк збагнути, чого Бородач і Фесюк пошились у вороги народу, хіба що ті кляті вороги стали такі хитрі, так спритно напинають на себе робітничу личину, що й не розпізнаєш тепер, де ворог, а де свій чоловік.

Одного разу в суботу зранку пройшов по будівництву профорг і сповістив усіх, щоб не розходились після роботи, бо відразу ж відбуваються загальні збори, де оголосять важливі повідомлення. Взагалі Васьок нічого не мав проти зборів — він звик на них ходити, як і на роботу в звичайні дні. Але сьогодні була субота, переддень вихідного дня, коли треба піти до лазні помитись, спокійно повечеряти й рано лягати спати, щоб хоч раз на тиждень добре виспатись. А тепер усе це відпадало: збори, як звичайно, затягнуться, прийдеш додому пізно, коли нема чого й думати про лазню, все перекапуститься і жадана субота обернеться на звичайний будень. Це зіпсувало Васькові настрої, і робота, що завжди горіла у Ва-ськових руках, того дня не клеїлася, тліла, як мокре.

Однак наприкінці роботи знову прибіг захеканий профорг і оповістив, що доповідач затримується в іншій організації і через те збори переносяться на понеділок. "Отак би з самого початку треба було перенести на понеділок, а не каламутити людей!" — подумав Васьок, але вголос не сказав: такі речі начальство не любить слухати.

Добрий настрої знову повернувся до Васька, і все пішло як по писаному: чудово помився в лазні й прийшов додому рум'яний і свіжий, як огірок, смачно поїв, випивши шкалика горілки, якого дбайлива Марфутка припасла чоловікові на суботу, й рано ліг з своєю щебе-тухою-жіночкою спати. Виспався в неділю так, що аж боки перележав; не поспішаючи поснідав і пішов до перукарні підстригтися. Після цього лишалось

повернутись додому, пообідати, відпочити добре, а ввечері піти з Марфуткою в кіно. На цьому можна було б вважати недільну програму за цілком вичерпану.

Почуття задоволення, що все так гаразд іде, не покинуло Васька навіть у перукарні, де зійшлося у неділю багато народу й довелось довгенько чекати своєї черги. Ну що ж — можна й почекати, однаково Васькові нема куди поспішати. Він сів біля маленького столика з газетами й журналами, поглянув знічев'я на ілюстрації в "Огоньке" й, не знайшовши там нічого особливо цікавого, поклав журнал на місце й став розглядати публіку. Сьогодні в перукарні зійшовся все чистий люд, видати, із службовців, бо в одного на колінах лежав великий шкіряний портфель, — мабуть, чоловік збирався, дарма що неділя, ще в установі попрацювати, а може, прихопив його з собою так просто, для поваги.

Серед тих, коло яких уже порались перукарі, Васькові впав у очі довгастий чолов'яга з запалими щоками й синцями під очима. Він розвалився в кріслі, витягнувши далеко ноги в начищених до блиску чоботах, морщився й пирхав від мила і час від часу невдоволено бурчав щось перукареві. "Мабуть, якась цабе", — подумав Васьок, бачачи, як перукар пританцьовує коло довгастого і не голить, а просто пише бритвою по його мерзклому, похмурому виду.

Два Васькові сусіди пильно вчитували разом щось у газеті, мурмотячи між читанням і докірливо хитаючи головами. Васьок спочатку дивився на них байдуже, більше думаючи, як би то швидше підстригтися й іти додому, але потім зацікавився, що там такого вони могли вчитати, й став прислухатися до їхніх реплік. Тим часом сусіди кінчили читати й стали голосно когось лаяти:

— Подумати тільки — так йому довіряв товариш Сталін, так покладався на нього, а він он яким негідником об'явився! Га? Страшно навіть подумати, куди заліз мерзотник, як довго маскувався!..

Васьок не витримав, з цікавості й делікатно спитав:

— Я, звісно, вибачаюсь, але скажіть, будьте ласка, про кого це ви так?

— Як — про кого? — здивувались з такого наївного запитання сусіди.
— Про Ягоду.

— Про кого, про кого? — ошелешено перепитав Васьок, гадаючи, що йому помилково причулося таке відоме й шановане всіма прізвище.

— Та про підлого ж зрадника Ягоду! Ви що — з неба звалились і нічого не знаєте?

Від крайнього подиву Васьок закліпав очима.

— Як ви можете говорити таке про, можна сказати, першого після товариша Сталіна комуніста? — промовив Васьок, затинаючись і не уявляючи гаразд, чи це йому наснилась така дивина, чи справді він почув і побачив на власні очі відвертих ворогів народу, що наважились прилюдно ганьбити самого Ягоду.

Але це був не сон, бо Васьок помітив, як, спинивши помахом долоні перукаря, круто обернувся в кріслі довгастий похмурий начальник, як замовкли в перукарні всі після Васькових слів, не інакше як схвалюючи, що Васьок отак пробоем пішов на зухвальців. Це збадьорило Васька, і він, на догоду довгастому начальникові, що вп'явся в нього гострими очима, став гримати на сусідів, сам собі дивуючись, що може так розприндитись:

— Та як ви смієте? І хто дав вам повне право так говорити на товариша Ягоду, якого поважають і люблять усі радянські люди!

Та й затяті ж трапились Васькові вороги народу! Один, захлинаючись і бризкаючи на Васька слиною, щось кричав, а другий насмішкувато подивився на Васька й сказав:

— Ви що — газет не читаєте чи з лісу вийшли?

Тим часом довгастий начальник, нашвидку покінчивши з перукарем і визволившись з-під простирадла, що досі закривало його френч з червоними петлицями, на яких Васьок побачив дві "шпали" й якийсь значок у вигляді золотого меча, впевненими кроками підійшов до Васька й, тицьнувши йому в груди вказівцем, коротко наказав:

— Ідіть за мною!

А потім до Васькових сусідів:

— Ви також.

Це приголомшило Васька. Чого це він має кудись іти й ламати так добре запланований порядок дня? Якщо довгастому начальникові потрібні два вороги народу, хай бере їх і тягне куди слід, а Васька це не обходить — він сам собі, а вони самі собі. Проте погляд у начальника був владний і голос категоричний — такий спуску не дасть! І Васьок не посмів відмовитись. Почухавши за вухом, він неохоче поплентався за начальником з перукарні, забувши навіть застерегти за собою чергу.

"І наїло було встрявати в суперечку! Хай би собі ляпали язиками що завгодно — то не моє діло; моя хата скраю, нічого не знаю", — картав себе Васьок, передчуваючи, що через дурну необачність тепер пропаде марно вихідний день, а там, гляди, ще стануть тягати його по судах за свідка, і буде Васьок оббивати пороги "казенних домів", замість шпаркою працею заробляти собі й Мар-футці на прожиття...

Змалку не любив Васьок тих казенних домів, де, крім лиха, нічого доброго не може бути, десятою вулицею обминав їх, а зараз сам напросився туди з дурного розуму. Кілька разів дорогою йому кортіло нишком вислизнути геть, але начальник пішов вулицею позад Васька, наказавши двом іншим ступати поряд нього. "Боїться, мабуть, втратити мене як свідка", — подумав Васьок, дивуючись у той же час, чому це довгастий на-чальшпс учепився саме за нього, коли в перукарні було багато людей і всі чули, що варнякали ті два зухвальці? Не інакше як тому, що Васьок не стерпів, чуючи огуду на щонайголовнішого чекіста, і начальник певен, що такий свідок, як Васьок, не буде відмагатися й викручуватись, мовляв, хоч і був там, але не слухав, не чув, нічого не знаю...

Це припущення трохи скрасило Васькові невеселі думки про змарнований день і на якийсь час навіть заспокоїло, надто коли він прочитав на таблиці біля дверей будинку, куди завів їх начальник, напис — НАРОДНИЙ КОМІСАРІАТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ. "Щось мовбито міліція, чи що?" — роздумував Васьок, але скоро побачив, що на міліцію, де одного разу йому трапилось побувати по п'яному ділу, цей будинок зовсім не схожий. У вестибюлі стояв вахтером не міліціонер, а військовий з такими ж червоними петлицями, як і в довгастого начальника, а головне, тут панувала така насторожена тиша, якої ніколи не буває в міліції. До того ж увесь будинок здавався таким безлюдним, немов його заворожено й усе живе покинуло це прокляте місце. А втім, у колінчатих коридорах, де їх повів начальник, вони зустріли чоловіка в цивільному, знати, з тої вищої категорії людей, яку Васьок називав службовці; цей чоловік обмінявся з довгастим начальником значущим поглядом, з чого Васьок зрозумів, що вони обоє служать у цьому "хитрому", як кажуть вуркагани, будинку.

З-за ріжка, де коридор завертав ліворуч, почулась тиха хода, й хтось там, попереджуючи, заляскав пальцями. Довгастий начальник одразу спинився й суворо наказав Васькові та тим двом його сусідам у перукарні повернутися лицем до стіни. Васьок слухняно скорився, але периферійним зором зумів усе ж таки побачити, що повели якогось роботягу. І тільки, коли вони знову, з наказу начальника, рушили далі,

Васьок збагнув, що їх приведено до ГЕПЕВА (бідолаха не знав, що десь уже два роки тому Державне політичне управління перейменовано в НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ).

Довгасти́й начальник завів їх у свій кабінет, де посадив Васька ближче до себе — за маленький столик, поставлений перпендикулярно до великого письмового столу, за який він поважно сів сам, недбало показавши рукою Васьковим сусідам сісти далі — на стільцях під стіною.

"Чого це він так заскакує переді мною?" — подумав Васьок, скося поглядаючи, як начальник дістає з шухляди папір і починає щось писати на ньому. "Мабуть, підхлібній хоче, щоб я нічого не замовчував, усе виказав!" — з гордістю подумав Васьок і приготувався цілком задовольнити, хоч і суворого, але, видати, справедливого начальника, який став йому навіть подобатись.

Але як же здивувався, — та ні, це не те слово, — як зачудувався, як остовпів, аж не міг спочатку й говорити Васьок, коли за хвилину дізнався, що він не свідок, а — обвинувачений і за свідків сюди приведено тих двох зухвальців, котрі в перукарні лаяли товариша Ягоду!..

— Цебто як?! Мене?.. Я вибачаюсь, але... — залепетав Васьок, коли мова трохи повернулась до нього.

— Ніяких "але"! — грюкнув кулаком по столу начальник, визвірившись на Васька. — Повторить тут усе, що ви сказали в перукарні про ворога народу Ягоду!

— Ворога народу?.. Ягоду?.. — бурмотав Васьок, усе ще не можучи зійти з крайнього дива.

— Так, про Ягоду! — гнівно ствердив начальник, просвердлюючи Васька наскрізь гострими очицями. — Того Ягоду, мерзенні вчинки якого

вчора обговорювали на загальних зборах підприємств і установ міста, а сьогодні надруковано в усіх газетах.

Аж тепер стало помалу доходити до Васька, про що мав казати вчора той доповідач, що десь забарився й не прибув до них на будівництво; догадувався він, і що вчитали в газеті його сусіди в перукарні, які тихо сиділи тепер проти нього під стіною, але збентежений розум Васька не міг сприйняти такої неймовірної дійсності.

— Так що ж це — світ догори раком став, чи як це треба розуміти? — промовив він, незрозуміло дивлячись то на свідків, то на сердитого начальника, котрий від Васькових слів зовсім осатанів і, переходячи на "ти", заревів:

— Я т-тобі покажу, де раки зимують! Світ т-тобі не милий стане, як я візьмусь за тебе!!.

І він узявся...

Довгі ночі він мучив Васька допитами, хоч не було про що й допитувати: від сказаних у перукарні слів Васьок не відмовлявся, свідки їх ствердили, і єдине, що Васьок міг сказати собі на виправдання, — він же нічогісінько не знав про арешт Ягоди, не знав навіть, що якийсь час тому Ягоду переведено в НКВС до НАРКОМПОЧТЕЛЮ, і де вже було йому знати, що НАРКОМПОЧТЕЛЬ став правити тепер за етапний пункт, через який спровадили вже казна-куди самого голову Раднаркому Рикова, а далі спустили в політичне небуття й Ягоду...

На такій каруселі міг би спантеличитись і досвідченіший у політиці за Васька чоловік, але довгастих начальник, що, як виявилось, був не просто собі слідчий, а — старший слідчий в особливо важливих справах, на те не вважав. Як дідько за грішну душу, він учепився за Васька й, ніби приміряючи до нього різну злочинницьку мірку, то намагався втиснути його в ряди "трактистів", то раптом пришивав спантеличеного

невідомими йому прізвищами Васька до правих опортуністів, то нарешті закидав Васькові блок білоруських наццемів з правими опозиціонерами... Від цих, незнаних досі, назв Васькові йшла обертом голова, і якби в камері, де він сидів після допитів, не було ще таких же, як і він, людей, Васькові б здавалось, що він уже не живе, а лиш марить у страхітливому сновидді.

У камері, куди Васьок повертався з чергового допиту змучений, з таким болем у голові, ніби розламувався череп, він потроху приходив до пам'яті, відповідав товаришам на їхні розпитування й помалу став розуміти, що слідчий забиває йому баки, чи, як казали в'язні, "бере на пушку". У камері Васьок дізнався, що таке "трак-тизм" чи пак троцькізм (хай йому абищо!), що таке білоруська нацдемівщина й хто замісив праву опозицію. От тільки невтямки було Васькові, чи всі оті троцькісти, праві опозиціонери й нацдеми справді існують десь і чогось домагаються, чи їх вигдавав слідчий, щоб більше шити справ таким же невинним, як і Васьок, людям.

Кінець кінцем, чи то слідчому набридло морочитися з Васьком, чи набігло багато важливішого діла, калі заарештовані затиналися й не хотіли визнавати за собою провини, через що доводилося вибивати з них потрібні зізнання, а тільки слідчий став закінчувати Васькову справу, оформивши його необачні слова в перукарні як контрреволюційну агітацію. З тим Васьок і пішов на суд Спецколегії, покладаючи кволу надію на виправдання. Повинен же суд розібратись, як було діло, й зрозуміти, що ніякий Васьок не контрреволюційний агітатор, а якщо й сказав щось не так у перукарні, то тільки через недомисел і тому, що за всяким клопотом та роботою не читав газет. На суді Васьок пообіцяє надалі щодня читати газети, пролетарський суд повірить йому, робочій людині, й пустить Васька до його бідолашної Марфутки...

Але не так сталось, як гадалось. Суд був короткий, і вирок чіткий.

Коли далеко пізніше, вже на засланні, ми задля розваги просили розповісти про той суд, Васьок супився й махав рукою:

— Аг, що той суд! Трах-бах, БЕЕСЕР, десять літ далеких таборів!..

— Це тобі ще пощастило, Ваську! — зауважив якимось, слухаючи цю трагікомічну розповідь, Доллер. — За такі слова, та ще під кампанію, тебе могли б і того... пустити через розстрілярій*.

Раніш, до свого арешту, Васьок тільки чув про якийсь солярій, але ніколи не доводилось йому там бувати, зате в планетарії був одного разу з Марфуткою в Мінську й дивився там через трубу на зорі, а от про "розстрілярій" уперше почув від Доллера, проте відразу збагнув, що воно таке:

— А що їм дати людині "вишку" — плюнути й розтерти! І навіть дуже просто!..

Якщо пустили під укіс самого Ягоду, то чи ж дивно, що й Васька могли б "розпорошити"! Нема нічого дивного, бо світ став тепер таким, що в ньому все може бути!

Два тижні ми ходили на роботу, не знаючи, чи Сталін і далі на тонку пряде, чи, завдяки кремлівським лікарям і закордонним лікам, став одужувати. Після тої страшної фрази, що її необережно випалив позавчора Васьок, ми боялись навіть питати когось про стан здоров'я Сталіна, щоб нас не запідозрили в зловтішності, якщо стан погіршав, або не помітили смутку в наших очах, якщо Сталіну полегшало.

Та ось третього дня, йдучи на роботу, я зустрів недалеко вже від нашого будівництва Карла Мая. Побачивши мене, він швидко підійшов, міцно потиснув кілька разів мені руку й чи не вперше за все своє перебування на засланні радісно усміхнувся:

— Кінчилася гра в ката-мишки! Ez ist ganz fertig schon!"

" На таборовому й тюремному жаргоні — найвища кара, цебто — розстріл.

** Він уже сконав, готовий! (нім).

І я зрозумів, що Сталін помер.

Чи то для того, щоб ми могли удосталь пожуритись, чи щоб дати змогу й нам, як і всім трудящим, почути трансляцію з Москви великого похорону, виконроб оголосив, що сьогодні роботи не буде.

Несподіваний вихідний день — для кожного роботяги радість, а для нас, засланців, і поготів, тим більше що до неї спричинилась така незвичайна подія, яку ми не могли ще гаразд усвідомити. Хотілося поговорити про неї, обміркувати, як то воно тепер буде без Сталіна, але, за звичкою, все ще було страшно. Тільки Мурад Ха-кімов, що спізнився на роботу й пристав до нас, коли ми вже йшли з будівництва, спитав, протираючи заспані очі:

— Сталін дубаря врізав — правда?

Мурад так гостро висловився не тому, що набрався духу після смерті вождя народів, до якого в Мурада не було ніяких претензій, — занадто далеко й високо стояв той вождь над простим узбецьким колгоспником, а лиш з тої причини, що російську мову Мурад вивчив тільки в таборі, де про смерть будь-кого інакше не кажуть.

— Стривайте! — спитав нас дорогою Доллер. — Невже ж ми так і не відзначимо сьогодні вихідний день? А може, все ж таки заміркуємо на літра?..

Усі охоче пристали на таку пропозицію й скинулись по карбованцю, тільки Іван Петрович Куторкін завагався був на мить, а потім і собі поліз

до кишені. Проте зважив за потрібне, на всякий випадок, голосно уточнити підставу для випивання горілки в такий день:

— Ну що ж — за давнім звичаєм годиться пом'янути покійного...

У Доллеровій квартирі, де за перегородкою без угаву тріщав хазяйський гучномовець, ми мовчки випили по чарці. Тільки Мурад, хоч і дав гроші на гурт, одмовився пити через мусульманську відразу до алкоголю.

— А все ж він багато набудував! — закушуючи квашеною капустою, сказав Іван Петрович і важко зітхнув.

— Хто це — він? — спитав насторожено Май.

— Як — хто? Сталін...

— Не Сталін, а — народ! Такі дурні, як я і ти, будували, щоб лакузи й підлабузники приписали все йому! — одрубав Май, і — дивна річ — ніхто, навіть Васьок, не злякався зараз його слів, тільки Іван Петрович не хотів піддатися й промовив, щоправда, не так уже й твердо:

— А плани все ж таки — його були... У цей час з гучномовця почулося:

"..Маршали виносять на оксамитових подушечках ордени... безкінечні делегації трудящих несуть вінки..."

— Почалаась остання возня!.. — махнув рукою Май і повернувся до господаря квартири Доллера:

— Налий ще чарку, там уже нема чого слухати.

Ми трохи зніяковіли: не годилось би так казати, та ще й членові партії, хай і засланому, в урочисту хвилину похоронної процесії, але що робити, коли надволзький німець мав обмежений запас російських слів і не зумів інакше висловитись про той рух десь далеко в Москві, коли Сталіна понесли вперед ногами.

Доллер, стримуючи сміх од слова "возня", поспішав налити повні чарки й напівсерйозно, напівжартома проголосив тост:

— Ну, товариші, — "Мертвый, спи в земле спокойно, жизнью пользуйся живущий"!

— Не "в землі", а в Мавзолеї: по радіо передавали, що там покладуть його поруч з Леніним, — виправив Доллера Іван Петрович, який з обачності все ще удавав, ніби сидить на поминках.

— Сталіна нема, — хто тепер Сталін? — спитав Му-рад, бажаючи дізнатись, хто буде на місці Сталіна.

— Мабуть, Берія, а може, й Молотов або Маленков... — нерішуче відповів Іван Петрович, нишком думаючи, як би хибним передбаченням не накликати на себе згодом біди, коли при владі стане хтось інший.

— А чи не буде між ними того... — замислено промовив Доллер, — чи не перегризуться вони між собою, кому бути першим?..

І тут Васьок, що досі тільки слухав інших і мовчки уминав квашену капусту й солоні гриби, раптом озвався. Таємничо оглядаючи нас, він сказав:

— А що ви думаєте, братця, — все може бути! — І, підчепивши з миски складаним ножиком, що правив йому за виделку, ще солоного грибка, категорично додав: — Усе, що завгодно!

24.IV. 1971p.